

ע"א 6198/95 - שולמית יעקב ו-3 אח' נ' שרה בראשי

קיום צוואה. טענה של פגם בצורת הצוואה המעביר את נטל ההוכחה לנהנים על פי הצוואה

ע"א 6198/95

1. שולמית יעקב

2. בתיה אסייג

3. יוכבד לוי

4. דבורה עדיקא

נגד

שרה בראשי

בבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט לערעורים אזרחיים

[11.6.98]

השופטת ט' שטרסברג-כהן

השופט י' טירקל

השופטת ד' בייניש

ערעור על פסק דין בית המשפט המחוזי בירושלים מיום 16.6.93 בתיק עז' 870/93 שניתן על ידי כבוד הושפט י' צמח

עו"ד ינובסקי מנחם - בשם המערערים

עו"ד שמיע ראובן - בשם המשיב

**פסק-דין**

השופטת ד' בייניש

לפנינו ערעור על פסק דינו של בית המשפט המחוזי בירושלים, שניתן ביום 2.5.96, ובו נדחתה התנגדותו של המערערות לקיום צוואתו האחרונה של המנוח זלמן בראשי ז"ל (להלן - "המנוח").

1. המנוח הלך לעולמו ביום 27.6.93 והוא בן 87 שנים. במותו הותיר אחריו אישה מנישואים שניים, שרה בראשי (להלן - "שרה") ושבעה ילדים - בן אחד מנישואיו לשרה - עמית (להלן - "עמית"), ושישה ילדים מנישואיו הראשונים ובהן המערערות.

שתי צוואות ערך המנוח בימי חייו. על פי צוואתו המוקדמת שנערכה ביום 22.8.88 בידי עורכת הדין פרנק, נוחלים שבעת ילדיו בחלקים שווים בעוד שאישתו, שרה, אינה נוחלת דבר. המנוח הבהיר את טעמיו ל"נישולה" של אישתו בצוואה עצמה: "אשתי שרה קיבלה ממני רכוש שכלל נוסף לתכשיטים וכסף גם את מחצית הבית ברחוב אלחריזי 11 ירושלים, ויש לה די והותר למחייתה...דאגתי לאשתי שרה בחיים ולא מגיעים לה מזונות מן העזבון".

בצוואתו המאוחרת של המנוח, שנערכה ביום 16.6.91, כשלוש שנים לאחר עריכת הצוואה הראשונה, ציווה המנוח את כל רכושו לשרה ולעמית, ולילדיו הנוספים לא ציווה דבר.

2. צוואתו המאוחרת של המנוח (להלן - "הצוואה") נערכה בידי עורך דין שמיע, עורך דינה של המשיבה, והוא אף מונה למנהל העזבון בצוואה זו. על פי הצוואה, חלוקת העיזבון בין שרה ובנה עמית היא כדלהלן: שרה נוחלת 42.5% מכלל נכסי העזבון ועמית - את שארית הרכוש, קרי 57.5% מהנכסים בעזבון.

מעמד חתימת הצוואה, במהלכו קרא עורך הדין את הצוואה באזני המנוח, תועד כולו בקלטת שהוגשה לבית המשפט כראיה. זמן קצר לאחר עריכתה הופקדה הצוואה על ידי המנוח בבית המשפט המחוזי בירושלים.

3. המשיבה הגישה לבית המשפט המחוזי בקשה לקיים את הצוואה. המערערות התנגדו לבקשה זו אולם בפסק דינו המנומק היטב דחה בית המשפט המחוזי את התנגדותן, הורה למנות את עורך דין שמיע כמנהל עזבון זמני ונעתר לבקשה לקיים את הצוואה, כפי שיפורט להלן.  
פסק דינו של בית המשפט המחוזי

4. טענת המערערות בבית המשפט המחוזי היתה כי הצוואה הראשונה היא המשקפת את רצונו האמיתי של המנוח ואילו צוואתו המאוחרת פסולה היא. טענה זו סמכו המערערות על מספר נימוקים, שעיקרם עשיית הצוואה המאוחרת על ידי המנוח כשהוא נתון תחת השפעה בלתי הוגנת של שרה; אי כשירותו של המנוח לצוות בעת עריכת הצוואה; היות הצוואה המאוחרת פסולה בשל פגם שנפל בתאריך הצוואה, המעביר את נטל ההוכחה בדבר "אמיתות הצוואה" אל המשיבה.

לאחר ניתוח חומר הראיות שהיה לפניו, דחה השופט קמא את טענותיהן של המערערות אחת לאחת.

5. השופט קמא הכריע תחילה בטענות המערערות בעניין העברת נטל הראיה.

אשר להעברת הנטל בשל החזקה בדבר השפעה בלתי הוגנת קבע השופט כי התלות "המקיפה והיסודית", המעמידה את החזקה האמורה, לא נתקיימה בענייננו.

לא נעלמה מעיני השופט קמא העובדה כי היתה זו בעיקר המשיבה שטיפלה במנוח באחרית ימיו, אולם טענת המערערות בתצהיריהן (ממנה נסוגו במידה רבה בעדותן לפני בית המשפט קמא) כי שרה גרמה לבידודו המוחלט של

המנוח נסתרה ונדחתה. בית המשפט קבע כי בתקופה הרלוונטית קיים המנוח קשרים הן עם עובדי החברה שבבעלותו והן עם המערערות עצמן, כפי שסיפרו בעדויותיהן בבית המשפט.

למסקנתו האמורה הגיע השופט קמא אף בהתחשב בניתוח מכלול הראיות שהובאו לפניו בדבר אופיו ואישיותו של המנוח, מערכת היחסים החמה בינו לבין עמית ומערכת היחסים המורכבת בינו לבין אישתו.

בית המשפט קמא היה מודע למחלת הדימנציה בה לקה המנוח בערוב ימיו, מחלה אשר הביאה להתדרדרות במצבו המנטלי והפיסי, ברם, על יסוד העדויות שהיו בפניו והתרשמותו מהקלטת המתעדת את מעמד החתימה, קבע כי בתקופה הרלוונטית טרם נפגמה צלילות דעתו של המנוח.

6. אף את טענתן של המערערות בדבר העברת נטל הראיה למשיבה, בשל "פגם" שנפל לטענתן בצוואה, דחה השופט קמא.

ה"פגם" האמור הינו שינוי, שנערך בכתב יד, של התאריך המקורי שהודפס בצוואה, באופן שהתיבה המודפסת "יולי" הוחלפה בכתב יד "יוני". הנסיבות בהן נערך השינוי תוארו על יד בית המשפט קמא בפסק דינו כדלהלן: במקור הודפסו על גבי הצוואה המילים: "ביום בחודש יולי 1991". מהקלטת המתעדת את מעמד החתימה עולה כי לאחר חתימת המנוח הורה עורך הדין שמיע לאחד העדים, מתמחה ממשרדו, להשלים את התאריך, כלומר לרשום במקום המתאים את הספרה 16, המציינת את היום בחודש. המתמחה ביצע את האמור ואגב כך הבחין כי התיבה "יולי" הודפסה בטעות, ולהוראת עורך דין שמיע תיקן את הטעות בכתב ידו, ל"יוני".

השופט קמא קבע כי אין חולק כי התאריך המתוקן משקף את התאריך הנכון של מעמד החתימה. כך עולה הן מהקלטת האמורה והן מתצהירי העדים המצורפים לצוואה. לאור זאת קבע השופט כי תיקון זה הוא תיקון טעות דפוס בלבד, והוא אינו אינו עולה לכדי "פגם" כמשמעותו בסעיפים 20-23 לחוק הירושה, התשכ"ה-1965 (להלן - "החוק"). נמצא כי צורתה החיצונית של הצוואה אינה פגומה, על המשתמע מכך לעניין נטל הראיה.

7. משנקבע כי הנטל להוכחת השפעה בלתי הוגנת נותר על שכמי המערערות, נחה דעתו של בית המשפט, בהתחשב במכלול הראיות שהיו לפניו, כי המערערות לא השכילו להרימו ועילת ההשפעה הבלתי הוגנת לא הוכחה. השופט קמא לא שעה אף לטענתן הנוספת של המערערות כי בעת החתימה על הצוואה לא הבין המנוח את טיבה ולא היה כשיר לערכה. טענה זו נדחתה הן מהטעם שלא נטענה בכתב ההתנגדות, והן לגופו של עניין.

לאחר דחיית טענות המערערות בהתנגדותן לקיום הצוואה המאוחרת, הורה בית המשפט המחוזי על קיומה. נמצא כי המערערות, בנותיו של המנוח, לא תזכינה במאומה מרכושו של המנוח. על תוצאה זו מלינות המערערות.

8. בפניו התמקדו המערערות בטענה כי בשל הפגם שנפל בצוואה עבר נטל השכנוע בדבר אמיתות הצוואה למשיבה, וכי נטל זה לא הורם על ידה. המערערות שבו והעלו את הנסיבות המחשידות האופפות, לטענתן, את עריכת הצוואה המאוחרת, המצביעות על כך שלא יתכן שהצוואה נערכה מרצונו החופשי של המנוח. לשיטתן, מאחר ונטל הראיה עבר, והערפל סביב נסיבות עריכת הצוואה והחלטת המנוח לנשלן לא פוזר, אין מנוס מהמסקנה כי דין צוואתו המאוחרת של המנוח להיפסל.

השפעה בלתי הוגנת

9. בטרם נדון בטענות המערערות הסבות כולן סביב הציר המרכזי כי היה על בית המשפט קמא לקבוע שהנטל על המשיבה להוכיח את אמיתות הצוואה אותה ביקשה לקיים, נחזור ונזכיר את הכלל הנודע, שהוא יסוד מיסודות ההלכה

בדיני ההשפעה הבלתי הוגנת, הקובע כי על המתנגד לקיום צוואה, בטענה שנפל פגם ברצונו של המצווה עקב השפעה בלתי הוגנת, הנטל להוכיח טענתו זו (ע"א 190/68 סוטיצקי נ' קלינברוט, פ"ד כב(139), 2, 138).

המשכו של הכלל הוא, כי בהתקיים נסיבות מיוחדות המצביעות על קיומה של תלות יסודית ומקיפה של המצווה במי שנטען כלפיו כי השפיע על רצונו של המצווה, קמה החזקה בדבר קיומה של השפעה בלתי הוגנת והנטל עובר אל המבקש לקיים את הצוואה להפריך חזקה זו, והדברים ידועים (ראו פסק הדין המנחה ע"א 423/75 בן נון נ' ריכטר, פ"ד לא(1) 372, 378 וראו גם, לדוגמה, ע"א 562/85 איירנשטיין נ' רז, פ"ד מב(2) 418; ע"א 733/88 אהרניאן נ' הלישקה, פ"ד מה(5) 705; ע"א 1750/90 אהרונסון נ' אהרונסון פ"ד מו(1) 336; ע"א 2622/90 שני נ' לרמר, פ"ד מז(1) 191; ע"א 5185/93 היועץ המשפטי לממשלה נ' רנה מרום, פ"ד מט(1) 318 (להלן - עניין "מרום").

הכרעתו של השופט קמא באשר לאי התקיימותן של הנסיבות המיוחדות המקימות את החזקה, מעוגנת היטב בחומר הראיות, והמערערת אף לא חלקו בפנינו על קביעה זו.

בהעדר חזקה כאמור, היה איפוא על המערערת להוכיח כי הצוואה המאוחרת לא נערכה מרצונו העצמאי והחופשי של המנוח, עקב היותו מושפע באופן בלתי הוגן על ידי אשתו.

לאחר עיון במכלול הראיות, שוכנעתי כי מסקנתו של השופט קמא, ואף הטעמים שהביא לביסוסה, כי המערערת לא השכילו להרים את הנטל המוטל עליהן, בדין יסודם.

בית משפט זה עמד בהזדמנויות שונות על כך כי הנסיבות המצביעות על קיומו של רצון חופשי ועצמאי אינן ניתנות להגדרה ממצה (ראו עניין מרום לעיל, בעמ' 333; ע"א 2500/93 יעל שטיינר נ' המפעל לעזרה הדדית של ארגון ומרכז אירופה, פ"ד נ(3) 338, בעמ' 343 (להלן - עניין "שטיינר").

הנסיבות המצביעות על קיומה של השפעה בלתי הוגנת הן שונות ומגוונות:

"על קיומה של השפעה בלתי הוגנת ניתן ללמוד מגורמים שונים ומשתנים. מצבו הפיסי של המצווה, מצבו המנטלי והנפשי, מידת חולשתו וסוג התלות שהוא תלוי בזולת, בדידותו וניתוקו מאנשים אחרים, מערכת הקשרים בינו לבין האדם שהוא נזקק לו וקשריו עם אחרים - כל אלה יש בהם כדי להשפיע על מידת השתעבדות ואובדן השליטה בו, או על חשש מפני קיומו של מצב כזה" (עניין שטיינר הנ' ל, עמ' 344; ראו גם דברי השופטת שטרסברג-כהן בע"א 4902/91 גודמן נ' ישיבת שם בית מדרש גבוה להוראה ודיינות, פ"ד מט(2) 441, בעמ' 450 (להלן - עניין "גודמן").

על פי אמות המידה המתוארות יש לבחון את התקיימותה של עילת ההשפעה הבלתי הוגנת.

10. אכן, צוואה בה מדיר המצווה את יורשיו הטבעיים, בנותיו, מן הנכסים אשר בצוואתו הקודמת ציווה להן, מחייבת על פניה בדיקה זהירה. אולם מן המפורסמות היא כי אין בכך בלבד כדי להצביע על קיומו של פגם ברצונו של המצווה:

"מוצאים אנו לא אחת כי למורת רוחם של חלק מהיורשים הטבעיים מקרב המשפחה רואה המנוח להעדיף אחד מהם או חלק מהם על האחרים...לא לנו לבוא ולבחון צדקת העדפות אלה, כי אם חלילה כך נעשה, נחטא ליסוד היסודות שבתורת הצוואות". (דברי השופט ד' לוין בע"א 1099/90 שרונים נ' שרונים, פ"ד מז(4) 785 עמ' 792-793).

לא לנו לשפוט מה רצוי וראוי בחלוקת נכסיו של אדם. מצווים אנו בכיבוד רצונו של המצווה ורצונו בלבד:

"עקרון יסוד הוא במשפט הצוואות - והוא ראשון ונעלה בין נעלים - כי 'מצווה לקיים דברי המת'. מכירים אנו בזכותו של אדם - ואדם הוא כל אחד מאיתנו - לשלוט על חלוקת נכסיו לאחר-מותו, וכי על פיו יישק דבר" (דברי השופט חשין בע"א

בראיות שהובאו לפני בית המשפט לא נפרשו במלואן הנסיבות אשר הביאו לעריכת הצוואה החדשה, אופן מתן ההוראות לעורך הדין שערך אותה וכל שקדם למעמד החתימה על הצוואה.

נדע רק זאת, כי זמן מה טרם עריכת הצוואה המאוחרת, הביע המנוח משאלה לשנות את צוואתו המקורית, באזני עורכת הדין שערכה את הצוואה המוקדמת.

עורכת הדין העידה על כך בבית המשפט ואף סיפרה כי המנוח בא למשרדה בלוויית אחת המערערות במגמה להכניס שינויים בצוואתו, כאשר השינוי העיקרי הוא צווי חלק מנכסיו לאשתו שרה, אשר לא נמנתה בין היורשים בצוואה המוקדמת. כן ביקש המנוח להגדיל את חלקו של עמית בירושה ואף לשנות את מנהל העזבון, אם כי באותו שלב לא ביקש להדיר מן העזבון את בנותיו.

11. כנגד מיעוט הראיות ביחס לשאלה מתי ואיך החליט המנוח שלא לשוב לעורכת דינו שערכה את צוואתו הראשונה, אלא לפנות לעורך דין שמיע לשם כך, ועל הסיבה להחלטה לחלק את הנכסים בחלקים שנקבעו, מצויות בידינו ראיות מוצקות ביחס למעמד החתימה על הצוואה.

כאמור, עורך דין שמיע ראה לנכון לתעד את המעמד של חתימת הצוואה בהקלטה.

במעמד החתימה קרא עורך הדין באזני המנוח את פרטי הצוואה, העמידו על כך שהצוואה משנה צוואה קודמת, ובחן אם ידוע לו כי בנותיו אינן יורשות את כל רכושו, המועבר לשרה ולעמית.

המערערות ביקשו ללמוד מצעד זה כי עורך הצוואה עצמו ידע שהצוואה החדשה נעשית בנסיבות מפקפקות, וכי צעד זה כשלעצמו, מעורר חשד.

לא ראיתי כל ממש בטענה זו.

אכן, הנתונים האובייקטיביים הכרוכים בעריכת צוואה חדשה בכלל ובנסיבות שבפנינו בפרט, עשויים לעורר חשד: הדרת הבנות מן הירושה, העברת חלק מן הרכוש לשרה - אשר קודם לכן במודע סירב להעניקו לה. כבר נמתחה ביקורת בעבר על ידי בית משפט זה על כך שאין עורך דין טורח לברר אם מעשה מעין זה, של הדרת יורשים טבעיים, נעשה בידיעת המצווה ומתוך דעה צלולה (ראו דברי השופט בר בע"א 347/84 צימט נ' בנימין, פ"ד מ(4) 118, בעמ' 124; ע"א 2014/95 פיליפ פרל נ' שרה בס, פ"ד מט(5) 302, בעמ' 306).

בנסיבות כאלה אין לראות כל פסול בכך שעורך דין המחזיק מצווה על צוואה רואה לנכון לתעד ולהנציח את המעמד, ויתכן כי יש להמליץ על פרקטיקה זו של הקלטה ואף הנצחה חזותית באמצעות וידאו. האמצעים הטכנולוגיים המתקדמים העומדים כיום לרשותנו יכולים להקל במידה רבה על דרכי ההוכחה ולחסוך את ההתדיינות הממושכות והסבוכות הכרוכות בהוכחת מעמד החתימה.

12. אין אנו יכולים לעמוד על הלך מחשבתו של מי שאיננו עוד עמנו, ואין איש יודע מה היה בדעתו של המנוח בעת שציווה מה שציווה. כבר עמדנו על כך כי "מטבעו של עניין, כי הראייה הטובה ביותר בדבר רצונו של המצווה בעת שציווה את רכושו אינה מצויה בפני בית המשפט, לאחר שנסתלק המצווה מן העולם" (ע"א 5640/92 אלוני נ' באומן, פ"ד מט(373) 5), בעמ' 381). יתכן כי המנוח הושפע מדברים שונים, לרבות הפצרות ודרישות שונות של אשתו. אלא שההכרעה הניצבת בפנינו אינה עוסקת בשאלה האמנם היה המנוח מושפע מדבריה והתנהגותה של שרה, אלא האם עניין לנו בהשפעה בלתי הוגנת:

"השאלה האמיתית והנכונה איננה אם חלק מן היורשים השפיעו על המנוחה אם לאו. כדברי השופט ברק בע"א 681/77 (פ"ד לג' (1) 7, 12) 'אפילו היתה המנוחה נתונה להשפעתה של המשיבה - דבר שאינו עולה מתוך חומר הראיות - הרי אין כל בסיס לטענה כי השפעה זו היתה בלתי הוגנת'. מטבע הדברים שהמנוחה הושפעה, כפי שמושפעים בני אדם בדרך כלל, על יד התנהגותם של כל הסובבים אותה" (דברי השופט מ' בן-דור בע"א 196/85 רוזנפלד נ' סלנט, פ"ד לט' 550) 4, בעמ' 554).

כבר נאמר כי כאשר בהשפעה של בן זוג עסקין, אין לומר שעל פניה מעידה היא על עצמה כי היא בלתי הוגנת (ראו ע"א 133/84 ש.ריכטמן נ' רחל זיסמן, פ"ד לט' (4) 769).

13. המערערות ביקשו ללמוד מן התשובות שהשיב המנוח בקלטת, מן האופן, מן העצמה ומן התוכן, כי המנוח לא הבין את אשר הוא עושה. כן, ניסו המערערות לבסס טענתן זו על מסמכים רפואיים שונים.

על פני הדברים, הרושם העולה מתמליל ההקלטה הוא כי המנוח השיב באופן ענייני לשאלות שנשאל ולא ניתן לקבוע כי הוכח מההקלטה שהמנוח לא הבין את אשר עשה, וכי חתם עקב השפעה בלתי הוגנת כמשמעותה בחוק, היינו השפעה שפגעה ברצונו.

הטיעון המתייחס למצבו הרפואי של המנוח, אף הוא אינו מבסס את המסקנה שהמערערות מבקשות להסיק.

לאחר עיון במכלול החומר שהוגש לבית המשפט, אין לנו אלא לקבוע כי המערערות לא הצליחו לבסס בראיות את טענתן כי מצבו המנטלי והנפשי של המנוח בעת עריכת הצוואה היה כה ירוד, עד כי נפגמה כשירותו לערוך צוואה ונחלש כח רצונו באופן שלא יכול היה להתנגד ללחץ שכביכול הופעל עליו, מצד אשתו.

המנוח נפטר כשנתיים לאחר עריכת הצוואה הנדונה, ואין חולק כי מאז מועד עריכת הצוואה ועד לפטירתו, חלה התדרדרות קשה במצבו הפיסי, הנפשי והשכלי.

ברם, המסמכים הרפואיים המעידים על ההתדרדרות המנטלית מתייחסים לתקופת אשפוזו - כחמישה חודשים לאחר החתימה על הצוואה. המערערות העידו בבית המשפט המחוזי ונחקרו ביחס לתקופה שבה חלה ההתדרדרות במצבו המנטלי של אביו ולא היה בעדויותיהן בסיס לקביעה כי נמצא בתקופה הרלוונטית במצב של אי-צלילות, עד כי לא יכול היה לגבש רצון עצמאי או שלא הבין את טיבה של צוואה. לכך יש לצרף את הרושם העולה מהקלטת בדבר צלילותו, כפי שתואר לעיל.

14. עוד ביקשו המערערות להתבסס על מערכת היחסים הלא-תקינה בין בני הזוג בראשי במהלך שנות נישואיהם, יחסים שהיו מלווים בסכסוכים ומריבות, וכנגד זה הצביעו על היחסים הטובים בין לבין אביו עד ליומו האחרון. אולם, גם באלה לא הצליחו להראות כי יחסי המנוח עם אשתו היו בשפל כזה, שאין זה מתקבל על הדעת כי מרצונו ציווה לה ולבנם המשותף והאהוב את כל רכושו.

ראשית יש לציין כי התמונה שנפרשה לפני בית המשפט קמא באשר ליחסי המנוח ועמית, בן זקוניו, לו הנחיל את מרבית רכושו בצוואה המאוחרת, מצביעה על מערכת יחסים חמה ואוהבת (ראו, למשל, עדויותיהן של המערערות בתיה סייג ושוולמית יעקב). המנוח אהב מאוד את עמית אשר טיפל בו במסירות, עד לגיוסו של עמית לצה"ל. המנוח נהג לומר כי הוא "נוטה לזכור את עמית לטובה" שכן, בניגוד לילדיו האחרים, הוא עדיין רווק ויש לדאוג לו (עמ' 35 לפרוטוקול).

אשר למערכת יחסיו של המנוח עם שרה, הרי שזו היתה, בלשונו של השופט קמא, "מורכבת" ו"רצופה עליות וירידות". על אף העדויות בדבר מחלוקות ומריבות בין בני הזוג, עליהם העידה גם שרה עצמה, הגיע השופט קמא למסקנה כי יחסיהם

"אף אם היו בעייתיים בתקופה זו או אחרת" אינם מצביעים כי המנוח פחד משרה או היה תלוי בה, כטענת המערערות. מסקנה זו מתחזקת הן לאור העובדה כי המנוח תואר בידי העדים כאדם נחוש בדעתו, נחרץ ועקשן (עמ' 35 לפרוטוקול) והן בהתחשב בכך כי בתקופה הרלוונטית עדיין קיים המנוח קשרים עם אנשים שונים ולא היה מנותק ממגע עם אחרים מלבד שרה, כך שיכול היה בעזרתם ל"השתחרר" מלחץ שהופעל עליו.

היקף ומידת הקשרים שקיים המצווה עם אחרים זולת הנהנה מהצוואה ילקחו אף הם בחשבון על ידי בית המשפט במערכת השיקולים הנוגעת לקיומה של השפעה בלתי הוגנת (ראו למשל ע"א 576/78 לשצינסקי נ' סולוביצקי, פ"ד לה(1) 686, 690; ע"א 53/88 מנלה נ' ברנדווין, פ"ד מו(1) 48, 50; עניין שטיינר לעיל, עמ' 344). בענייננו, קשרי המנוח עם עובדים בחברה שבבעלות המנוח או עם בנותיו היו כמעט יומיומיים. העובדים בחברתו מספרים בעדויותיהם כי המנוח נהג לבקר במשרדי החברה כמעט מדי יום ביומו עד לשנת 1992 לערך (עמ' 19 לפרוטוקול). מעדויותיהן של המערערות עצמן עולה כי בתקופה בה נערכה הצוואה הן נהגו לבקר תכופות את אביהן (ראו עמ' 27 לפרוטוקול). בנסיבות אלו אין לומר שקשריו של המנוח עם קרובי משפחתו נותקו, וכי היה נתון תחת השפעתה הבלעדית של המשיבה.

לכל אלה יש להוסיף, כפי שציין השופט קמא, כי המנוח עצמו הפקיד את צוואתו השניה בבית המשפט המחוזי.

לסיכום, אין לקבוע כי טעה בית המשפט קמא במסקנתו כי עילת ההשפעה הבלתי הוגנת לא הוכחה.

פגם בצורת הצוואה

15. דרכי עריכתה של צוואה בעדים נקבעו בסעיף 20 לחוק הירושה הקובע כדלקמן

"צוואה בעדים תהיה בכתב, תצוין בתאריך ותיחתם ביד המצווה בפני שני עדים לאחר שהצהיר בפניהם שזו צוואתו; העדים יאשרו באותו מעמד בחתימת ידם על פני הצוואה שהמצווה הצהיר וחתם כאמור".

צוואה בעדים שנערכה על פי כל כללי הוראת סעיף 20 לחוק חזקה עליה שהיא כשרה ועל המתנגד לקיומה להוכיח כי היא פסולה. קיומו של פגם באחד ממרכיבי הצוואה פוגע בחזקה זו ומעביר את נטל הראיה ל"הוכחת אמיתותה" לשכמי המבקש לקיימה. דיני הירושה מאפשרים לבית המשפט לתת תוקף אף לצוואה "פגומה" בצורתה. זאת, במסגרת הוראת סעיף 25 לחוק לפיה מוסמך בית המשפט לקיים צוואה כאמור, בתנאי ששוכנע ב"אמיתותה". נטל השכנוע להוכיח את "אמיתות" הצוואה שנפל בה פגם מוטל על המבקש לקיימה.

16. המונח "אמיתות הצוואה" נתפרש בפסיקה כגמירת דעתו של המצווה. המחוקק מוכן להכשיר פגם שנפל בצורת הצוואה, על מנת לקיים את רצונו וכוונתו האחרונים של המצווה, אולם אך במקרה ובית המשפט ישתכנע כי אין ספק בדבר כוונתו של המנוח:

"...רצה המחוקק להיטיב עם עושי צוואה כאשר משום מה נמצא פגם בצורה או בהליך, ולא לבטל צוואתם בגלל אותו פגם - אך עשה זאת כאשר אין ספק שהצוואה היא אמיתית היינו שהיתה גמירות דעת שקולה ומוחלטת לערוך את הצוואה בתכנה כפי שמובא לקיום" (דברי השופט קיסטר בעניין שרעבי נ' סוברי, פ"ד כה(1) 429, 432).

(השוו גם ע"א 217/74 גמזו נ' גולוב, פ"ד כט(2) 337; ע"א 130/77 עוזרי נ' עוזרי, פ"ד לג(2) 346; ע"א 588/82 ראובני נ' ינאי, פ"ד לט(2) 721).

הוכחת אמיתות הצוואה, קרי גמירת דעתו של המנוח, כוללת בחובה, בין היתר, את הוכחת צלילות דעתו של המנוח והוכחת העדרו של פגם ברצונו החופשי של המערער, ובין היתר העדרה של השפעה בלתי הוגנת שיש בה כדי לפגום ברצונו החופשי של המצווה. נטל זה הינו נטל כבד במיוחד.

זאת, הן בהתחשב בפרשנות הפסיקה את מידת ההוכחה הנדרשת, והן בהתחשב בהעדר ההבחנה בפסיקה בין פגם לפגם. ניתן להרהר אחר הצדק בהטלת נטל כבד כל כך כאשר מדובר בפגם שולי וקל ערך, וכבר הועלו "מחשבות כפירה" כנגד הפרשנות שניתנה לרמת ההוכחה בדבר אמיתותה של צוואה.

"...נדמה לי שבמקרים מסויימים קיימת הכבדות יתר על המבקש לקיים צוואה פגומה. בכל הפסיקה בנדון, השופטים לא הבחינו בין פגם לפגם, וברגע שהתגלה פגם כלשהו, עבר הנטל הכבד הזה לשכמו של הצד שכנגד. אין זה נראה הוגן וצודק, כשמדובר בפגם של מה בכך..". (ש. שילה, פירוש לחוק הירושה תשכ"ה-1965 (ירושלים, תשנ"ב), בעמ' 233 (להלן - "שילה").

בית המשפט זה עמד על הקושי דנן, מפיה של השופטת שטרסברג-כהן

"מפסקי דין אלה עולה לכאורה כי מידת השכנוע הנדרשת היא מעל לכל ספק שהוא ולא די בהעדר ספק סביר באמיתות הצוואה, כדי לקיימה. רמה כזו של שכנוע מטילה על מי שעליו נטל ההוכחה, נטל כמעט בלתי ניתן להרמה. שנית, אין הסעיף מבחין - מבחינת הנטל הראייתי שהוא מטיל על המבקש לקיים את הצוואה - בין דרגת חומרתם של הפגמים בצוואה. לכאורה, כל פגמים - קלים כחמורים - שווים, מבחינת מידתו של נטל השכנוע באמיתות הצוואה המוטל על כתפי המבקש לקיימה. שלישית, אין הבחנה בין מידת השכנוע הדרושה בנושאים הנוגעים לפגמים עצמם, לבין נושאים שאינם נוגעים לפגמים...רביעית, אין הבחנה בין מידת השכנוע הדרושה כדי לשכנע באמיתות הצוואה ככל שהדבר נוגע למהות המסמך אותו מבקשים לקיים כצוואתו של המצווה, לבין הוכחת עובדות המתייחסות לתקפות הצוואה. כל אלה מסתופפים - לכאורה - תחת "אמיתות הצוואה" הדורשת שכנוע עד כדי העדר ספק כלשהו" (עניין גודמן הנ"ל, בעמ' 453).

חברתי, השופטת שטרסברג-כהן, לא נדרשה לפתרון הקושי עליו עמדה. אף כי דבריה מקובלים עלי, הרי אף אני אינני מזקקת להכריע בסוגיה סבוכה זו במקרה שלפנינו, הטעם לכך הוא שלדעתי הצוואה נשוא הערעור אינה פגומה בצורתה, באופן המחייב העברת הנטל לשכמו של מי שמבקש לקיימה.

17. המחוקק ייחד חשיבות לצורת הצוואה, לתקינותה ולהעדר פגמים צורניים בה, וכלל את התאריך בין הדרישות הצורניות. רבות נכתב על חשיבותה של הדרישה הצורנית לצוואה, לא כמטרה בפני עצמה, אלא כאמצעי שנועד לתת ביטוי לגמירת דעתו של המצווה ולרצינותו של המסמך (ראו שילה בספרו הנ"ל, בעמ' 288).

העמידה על הדרישה הצורנית נועדה, אם כן, להבטיח כי הצוואה מעידה על עצמה שצוואת אמת היא ומבטאת את גמירת דעתו ורצונו החופשי של המצווה. מגישה זו נובעת התוצאה כי יש בפגם צורני כדי להוות תמרור אזהרה בדבר אמיתותה של הצוואה באשר מפרה היא את חזקת התקינות שמקימה צוואה ערוכה כדין.

מטעם זה נקבעה ההלכה המושרשת היטב בפסיקה כי פגם באחד המרכיבים הצורניים הנדרשים בצוואה יש בו כדי להעביר את הנטל להוכחת אמיתותה של הצוואה אל כתפי המבקש לקיימה.

על אף האמור, יש ואי תקינות חיצונית על פני הצוואה היא כה שולית וקלת ערך, עד כי איננה עולה כדי "פגם", המעורר כשלעצמו חשד ב"אמיתות הצוואה".

18. הפגם הלכאורי הנדון לפנינו מתבטא בתיקון התאריך שהיה מודפס על גבי הצוואה כפי שהוכנה לחתימה כחודש "יולי" ותוקן לחודש "יוני", כפי שתואר לעיל בהרחבה.

המערעות טענו באריכות בסיכומיהן כי שגה בית המשפט קמא משקבע כי התיקון שנערך בתאריך הצוואה אינו מעביר



את נטל ההוכחה לאמיתות הצוואה לכתפי המשיבה. עם זאת, המערערות לא חלקו כלל על אמיתות התאריך הנקוב בצוואה.

המערערות הסכימו שאין כל ספק כי הצוואה נערכה ונחתמה ביום 16.6.91, כפי שאכן צוין בה. נמצא כי מדובר בתיקון לתאריך הנכון שנעשה במעמד החתימה על הצוואה, עובר לחתימת העד לצוואה ומיד לאחר חתימת המנוח ובנוכחותו של זה.

במרבית המקרים הבאים בפני בתי המשפט, כאשר מצוי תיקון על גבי הצוואה באחד מהמרכיבים הצורניים הנדרשים על פי החוק, אין התיקון מעיד על עצמו ביחס לנסיבות עשייתו. בכך מכריז הוא על עצמו כפגם המצריך העברת הנטל להוכיח שאין בתיקון כדי להטיל ספק באמיתותה של הצוואה.

הנסיבות של עריכת הצוואה הנדונה לפנינו הינן יוצאות דופן באשר מעמד החתימה על הצוואה תועד והוקלט. התיקון שנעשה במעמד החתימה, כפי שהונצח, נועד לתקן טעות דפוס אשר נתגלתה עובר לחתימת העד לצוואה, ומיד לאחר חתימת המנוח ובנוכחותו. עורך הדין שמיע, אשר קרא את הצוואה שערך באזני המנוח, הוא שהורה באותו מעמד, למתמחה שהיה עד לצוואה, לתקן את טעות הדפוס, כפי שעולה בברור מהקלטת (עמ' 5 לתמליל):

"גל: ראובן, למלא את היום גם?."

עו"ד שמיע: מה זה? כן, תמלא גם את היום.

גל: שש עשרה היום שש עשרה לחודש.

עו"ד שמיע: כן, היום שש עשרה לשישי. שש עשרה לשישי תשעים ואחת.

גל: כתוב חודש יולי ישנה טעות קטנה.

עו"ד שמיע: אז תתקן את יוני, יולי, תתקן ליוני בסדר.

בכולם תתקן ליוני. ההדפסה אולי לא נכונה לשנות את זה לחודש יוני בכולם ההדפסה כאן לא נכונה אני מבקש לתקן את זה, טוב? תיקנת גל?

גל: כן.

עו"ד שמיע: בבקשה יש כאן עוד, תאשר כאן את החתימות שלו כאן... כן.

מן האמור עולה כי התיקון שנעשה במעמד חתימת הצוואה מעיד על עצמו כי היה חלק מן ההליך של מסירת כל פרטי הצוואה למנוח, ואין לראותו במנותק מן הנסיבות הכרוכות בחתימה על הצוואה. כיוון שנעשה תוך קריאת התיקון בקול רם באזנו של המצווה ובידיעת כל הנוכחים ושיקף את התאריך הנכון, אין לומר כי הוא מעיד על עצמו כי הוא בגדר פגם.

נוסיף עוד, כי גם אילו סברתי שניתן לראות בתיקון התאריך בנסיבות התאריך משום פגם, הרי על רקע האמור לעיל מדובר בפגם "כה פעוט שמותר להתעלם ממנו מבלי שנתכחש לצורך במיליון המדויק של דרישות הסעיף 20" (ראו ע"א 698/76 עזבון המנוחה יהודית גוסטפסון נ' צפורה ולך, פ"ד לב(2) 556, בעמ' 558).

19. בסיכומי טענותיהם הרחיקו המערערות לכת ותארו את אופן רישום התאריך לרבות התיקון על ידי המתמחה כזיוף. אין כל ממש בטענות חמורות אלה.

הפרטים שהוכנסו מעידים אמת על עצמם, נעשו במעמד המצווה, עורך הדין שערך את הצוואה והעדים ואין להגדירם כזיוף על פי כל אמת מידה.

20. בטרם נסיים לא למותר להוסיף כי נטינו להבין ללב המערערות אשר ראו עצמן נפגעות מהצוואה אשר בה נושלו מהנכסים שאביהן ציווה לאשתו ובנו הצעיר. מחומר העדויות עולה בבירור כי יחסי המערערות עם המנוח היו יחסי אהבה וקרבה ואין על כך חולק. כפי שאמרנו בעניין אחר, אף במקרה שלפנינו:

"סברנו, כי טוב היו עושים הצדדים - ולו משום הקרבה המשפחתית שביניהם - לו היו מגיעים להבנה ולהסדר פשרה כלשהו" (ע"א 6588/94 לייבה פאולינה נ' לייבה איזיק, (טרם פורסם)).

משלא השכילו הצדדים להגיעה לפשרה, אין לנו אלא לאשר את קביעתו של בית המשפט קמא, אשר הורה לקיים את הצוואה המאוחרת. נטל הוכחת העילות השונות לפסילת הצוואה נותר על שכמן של המערערות והללו לא עמדו בו.

אשר על כן, הערעור נדחה.

בנסיבות הענין לא ראינו לעשות צו להוצאות.

השופטת ט' שטרסברג-כהן

אני מסכימה.

השופט י' טירקל

אני מסכים.

הוחלט כאמור בפסק דינה של השופטת ד' ביניש.

ניתן היום, י"ז בסיון תשנ"ח (11.6.98).

פסקדין לאפורסם עליון

//